

Az értelem retorikája a Márai-Monarchiában

Az európai, illetve közép-európai föderalizmus ábrándja, amely részben a Monarchia-irodalomra is hivatkozik, és amely a magyar értelmiségieket Jászi Oszkártól Hanák Péteren át Vajda György Mihályig megérintette, a szépirodalmi művektől mindig is távol állt.

Egyetlen kivétel van: Márai. Márai Sándor Monarchia-képének, visszatekintő irodalmi utópiájának alapzatát ez a retorikusság adja meg. Márai összekötötte a Habsburg-minta jegyében Európa két felét: az ő idejének politikai szótára e két felet Közös Piacnak és Kelet-Európának hívta:

A bécsi Burgban, a császár dolgozószobájában érvet lehet találni az aggályoskodók ellen, akik azt mondják, az egyesült Európa elképzelhetetlen, mert a nyelvi sokféleség megakadályozza az integrálódást. [...] A Közös Piac, ha egyszer kiterjedt Kelet-Európára, közelebb hoz egymáshoz népeket, melyek nem értik vagy csak ódzkodva beszélnek egymás nyelvét; a gazdasági érdekközösség megteremti az emberi közeledés lehetőségét.¹

Az Európa- vagy a „kicsinyített Európa”-toposzban a Monarchia értelmére vonatkozó kérdés visszamutat az Európa mibenlétére és értelmére vonatkozó kérdés irányába, amely megválaszolatlanul marad, és abszolút értéként tételeződik. Elegendő itt néhány példára utalni. Pál József foglalja össze Vajda György Mihály gondolatait, miszerint „A népek és nemzetek sokasága lakta kontinens fölött létező Európa-eszmének nincsenek zoológiai, faji alapjai, hanem ezt az ideát a racionális és filozófiai célok történeti teleológiájaként kell felfognunk. [...] Az akkori Európa második legnagyobb országa egyfajta kicsinyített Európa volt, amelynek célja, hogy baráti népek homogén állama legyen, sohasem ér(hetett) el megszilárdult alakot, telosza tehát a végtelenben nyugodott.”² Vagy idézhetjük Kende Péter szavait Fejtő Ferenc felfogásáról: „Fejtő a *Requiem* zárszakában gazdaságilag egységesített, urbanizált térségről, népek olvasztótégelyéről beszél, ahol is »létrejött egy emberfajta, amelyet másfajta érzékenység, másfajta mentalitás jellemez«, mint Európa többi nemzetét. [...] Kolnai Aurélra hivatkozva azonban még valami mást, ennél markánsabbat is mond a kávéházak Közép-Európájáról, éspedig azt, hogy ez volt »az igazi Európa, Európa kvintesszenciája«. Ugyanennek a könyvnek egy másik he-

lyén pedig az egyesült Európa »előképének« nevezi a Monarchiát, amely »az egész eljövendő világ mikromodellje lehetett volna.«³

A pluralizmusok koncentrikussága vissza-visszatérő gondolat az irodalomtörténetben és a kultúrantropológiában. Az Európa–Közép-Európa–Monarchia–szubrégiók–városok–közösségek–egyén körkörösség, ha jobban meggondoljuk, megkerüli a feltétlenre vonatkozó kérdést, amennyiben két „feltételes” feltétlent jelöl meg, és hol az egyiket vezeti vissza a másikra, hol fordítva. Egyfelől a tényleges, konkrét, a személyes érintkezés határait túl nem lépő kommunikációközösségre, illetve még szűkebb egységre, a maga narratív identitásának folyamát több forrásból tápláló individuumra vezeti vissza az európai pluralitásgondolatot, másfelől a mikrokozmosz bizonyos megnyilvánulásait úgy értelmezi, hogy a többkultúrájú egyén a maga mentális reprezentációinak magánvilágát vetíti ki a közösségre. E törekvésekben egy harmadik elem, maga a sokféleség mellett fennmaradó, sőt éppen ekként felvirágzó közösség eszméje van értékként tételezve, míg a politikai nézőpont számára a tényleges plurális kommunikációközösségek szintjén pluralitás-eszme helyett és helyén, még Európa legcivilizáltabb területein is, legfeljebb a patikamérlegen kimért adminisztratív egyensúly tűnik fel.⁴

Márai Sándor Monarchiája egyszerre valós élmény (családtörténet), és egyszerre közös nevezője egy olyan értékrendnek, amelynek elemei nemcsak a Monarchiára voltak jellemzőek. A Monarchia számára elsősorban nem összbirodalmi eszme, nem szimbólum, nem soknemzetiségű kultúra, hanem értékek kivételési helye.

Márainál a nosztalgiának, amelyet a jövő miatti szorongás kísér és ellenpontoz, van egy bizonyos teridő-koordináta-rendszere. Időbelileg a századvég képezi az értékteljes korszakot, míg térbelileg a Bécs-középpontú Monarchia. De a Monarchia-nosztalgia is túlmutat a századvégen, és a századvég-nosztalgia is a Monarchia terén. Vegyük például a kávéház-témát, melyről Kende Péter így ír a Közép-Európa-problematika kapcsán: „Marad persze Kolnai Aurél panasz: hogy nincsenek kávéházak. De az igazság az, hogy Bécs kivéve ma már a világban másutt sincsenek. Itt tehát nem a Monarchia, hanem egy olyan életforma tűnt el, amely nyilvánvalóan egy lassúbb, komótosabb, nagyobb bizonyosságokat melengető korszak terméke volt, s mellesleg szólva egy olyan »leisure class« privilégiuma is, melyet a sietős tempójú világ valahogyan kiküszöbölt, vagy más életformára állított át.”⁵

Efféle Monarchián túlmutató jelenség a századvég iránti nosztalgia, amely Az igaziban így jelenik meg, egy szereplője szavain keresztül:

Szeretem ezt a vörös szalont, a multszázadbeli bútorokkal, az öreg cukrászkisasszonyokat, a tükörablakok előtt a tér nagyvárosiasságát, az érkező embereket. Valami melegség van mindebben, egy lehelletnyi századvég van az egészben. És itt a legjobb a tea, észrevet-

ted? [...] Tudom, az új nők már nem járnak cukrászdákba. *Espresso*-ba járnak, ahol sietni kell, nem lehet kényelmesen leülni, negyven fillér a fekete, salátát ebédelnek hozzá, ez az új világ.⁶

A *Szindbád hazamegy* hasonló nosztalgikus vonásait Szegedy-Maszák Mihály emelte ki.⁷

Térbelileg a Monarchia szimbolikus határa túlnyúlik a tényleges politikai határokon, és Márai az *Egy polgár vallomásaiban* a Németországot is magában foglaló, két világháború közötti jelentésében értett Közép-Európát nevezi meg közös szellemiségű régióként.⁸

Közép-Európa Márai számára a Nyugattól való finom, de határozott különbszöndést jelzi. Ehhez a Nyugathoz képest a Monarchia tájjellegű civilizációt jelent:

...polgárnak lenni, a szó nyugati értelmében más, mint polgárnak lenni odahaza; nemcsak a négy szoba teszi meg a gőzfűtés, a cselédek, Goethe összes művei a könyvszekrényben, meg a finom úri társalgás, s Ovidius és Tacitus műveinek ismerete, mindez egy kultúra érintkezési felületeinek horzsolópontjain függött csak össze lazán azzal a másikkal, valódi polgáriassággal.⁹

Az *Egy polgár vallomásai* idején Márai nem sejtette, hogy eljön az idő, amikor a Monarchia egykori Közép-Kelet-Európája mint a polgáriasság letűnt és vágyott, kívánatos és elérhetetlen emléke jelenik meg a közgondolkodásban.

Ilyen különbség a társadalmi érintkezés, a társiasság egyik alapkategóriája, a becsületesség. „A »becsületszó« a mi feudális jellegű intézeti világunkban életet és halált jelentett”¹⁰ – olvasható az *Egy polgár vallomásaiban*. A becsület ebben az értelemben az ígéret, az adott szó tett jellegét jelenti, amelynek megszegése a becsület elvesztését vonja maga után. Mindez azonban a nyugati kultúra fényében másképp tűnik fel. Márai anekdotája a poggyással egy másfajta becsületesség lehetőségére, az életviszonyokat átható általános jóhiszeműségre mutat rá.¹¹

Másfelől Márai polgári identitását a republikánus mentalitás hatja át, a flamand, erdélyi, toszkán, skandináv *civis* közös politikai és egzisztenciális alaphangoltsága:

Az igazi polgár szerencsés vegyülete a művésznek és a katonának, alkotó és megtartó, álmodó és megőrző. Ezt a polgárságot, ennek utolsó, legjobb pillanatát ismertem meg gyermekkoromban, a Városban. Életem legszebb, igaz és emberi, európai emlékeit annak a magyar végvárosi, polgári kultúrának köszönhetem, melynél különbet aztán később a világban sem találtam.¹²

Márai számára a Monarchia annyiben érték és nosztalgia tárgya, amennyiben (bár messze nem volt tökéletes keret) e republikánus érzület lehetőségének elégséges feltétele volt. Ugyanakkor Márai, az író, számos olyan jegyet hordoz e textusaiban, amely világképében és stilisztikájában távol áll a Monarchia-irodalomtól. Mindenekelőtt ilyen jegy a didaxis, a társadalmi és mentálhigiénés retorika, amely nemcsak a *Füves könyv* sztoa-parafrazisaiban, hanem a *Kassai őrző*ratban is érvényre jut:

De a polgárt csak ő mentheti meg, a polgár, személyesen, ha leszáll önmagába, a polgári kultúra igazi értelmébe, s megújul, megtisztul és erkölcsében, szellemi igényében, társadalmi magatartásában megint alkotó lesz.¹³

Műveiben Márai a racionalitás éthoszát akarja menteni, a XIX. század szemzőgét óvja, és azt tartja értékesnek a Monarchiából, ami ennek megfelelt. A Monarchia egy fontos közös nyelvezete, a zenei kód irracionális kód volt számára. Amint a *Füves könyv*ben írja,

[a] zene értelemellenes. Nem megérteni akar, mint az értelem, hanem szétáradni, feldőlni, lefegyverezni, elcsábítani, megérinti bennünk a titkosat és fájdalmasat, feltárja azt, amit oly gondosan rejtegettünk magunk elől, minden eszközzel fegyelmeztünk.¹⁴

Márainál az értelembe vetett bizalom szűrőjén át jelenik meg az az irodalmi hagyomány, amely látóterében van. Nála is jelen van természetesen a toposzokból és klisékből összeálló Monarchia. Például, amint Fried István írja, „Márai Sándor *Szindbád hazamegy* című regényében Krúdy nyomán emlékezik meg a schönbrunni sárgáról, mint a Monarchia építkezését meghatározó színvilágról”.¹⁵ De fontosabb ennél, hogy a Monarchia a számára elsősorban értelemmel megragadható, gondolati hagyomány.

A legfontosabb előzmény kétségkívül Krúdy Gyula: „titkzatos szépséges áloévirág a magyar irodalomban”, mondja Márai, „Krúdy életműve”.¹⁶ Jókai Mór Monarchiája, illetve bizonyos modern törekvései kevésbé foglalkoztatták Márait, minden elismerő megnyilatkozása mellett sem. Márai Jókai-élménye a jelek szerint nem a teljes szépírói életmű elsajátítását jelenti. Amint arról az *Ihlet és nemzedék* Jókai-portréja (*Haza*) tanúskodik, Jókait elsősorban a magyar nyelv mint nemzeti ügy írójának tartotta, és műveiben általában a legismertebb regényeit emlegeti. Egy különös naplóbejegyzése 1967-ből azt sugallja, hogy a kései Jókai előremutató stílus- és tematikus törekvései, Csáth Gézával ellentétben, Márait nem érintették meg:

Jókai mindig újra. Leírásai ellenállhatatlanok – de mintha ez a nagy író szexmentes lény lenne. Nem eunuch. Nem is homoszexuális. Nem is narcisztikus, szentimentálisan femi-

nin... Nem, szexmentes, mint egy lény, aki nem nő, nem férfi, nem is keverék, egyszerűen nincs nemi jellege, sem tudata.¹⁷

A Krúdy-élményt illetően kétségkívül hangsúlyosan jelen van a törekvés Krúdy megújító követésére:¹⁸ „*Szindbád hazamegy* című regényében a századforduló, a dualista korszak, a régi magyar-osztrák világ végleges búcsúztatását”¹⁹ végzi el. Lőrinczy Huba *A Garrenek művében* is azonosította a Krúdy-stíluskövetés helyeit.²⁰ Ezzel kapcsolatban a későbbi szövegekre is tekintve megjegyezhetjük, hogy Márainál Krúdy-élmény, Szindbád-fikció és saját életélmény összefonódik, mint a *Szindbád hazamegy* azon részletében, amelyet egy 1973-as naplóbejegyzés mintegy megismétel a közvetlen élmény szintjén.²¹

Márai egyik jelentős hozzájárulása a magyar Monarchia-irodalomhoz az, hogy a hagyományt hangsúlyosan irodalmi hagyománynak is tekinti, és az életvilág élményei mellett az olvasmányok is írásainak bevallott ösztönző elemeivé válnak. Krúdynál nincsen irodalmi Monarchia-kontextus. Márai ellenben úgy szemlélte magát, mint a hagyomány részét: „A megkésetttség érzése Márait is erősen hatalmába kerítette: Krúdyt és Kosztolányit tartotta igazi alkotónak.”²² A Monarchia-irodalom osztrák és magyar vonatkozására egyaránt tekintettel van: „mind az osztrák, mind a magyar »kulturális környezet«-tel kiépíti a maga dialógusát”.²³ Ez a kettős dialógus az irodalmi Monarchia-kutatás mai állása felől tekintve egységbe foglalhatónak látszik.²⁴ Márai az elsők között került e kettős hagyomány metszéspontjába. Mert hiszen Joseph Roth és osztrák író társai mégis leginkább egyetlen egész széttört darabjaira tekintették. Amint Roth írja, „[r]égi hazám, a Monarchia nagy ház volt, sok ajtóval és sok szobával sokféle ember számára. Ezt a házat felosztották, széthasították, szétrombolták.”²⁵ A fontos kérdés, ami felmerül, az, hogy vannak-e Márainak olyan megnyilatkozásai, amelyek a Monarchia-irodalomban beállott minőségi fordulat felé mutatnak.

Ennek inkább az ellenkezőjét feltételezhetjük. Márainál a Monarchia kávéház-monarchia: egész életében figyelemmel kísérte ugyan az osztrák irodalmat, sőt tudvalevőleg magyarországi megismertetéséhez is jelentősen hozzájárult, de az osztrák irodalmat külföldként kezelte, és nem gondolt a Monarchia esetleges közös irodalmi szövegére-szövetére. E beállítódás talán a századelő irodalmár közvéleményének a tájékozódására is vonatkoztatható. Azok az irodalmi kapcsolatok, amelyekről Fried István ír,²⁶ éppen nem a Monarchiáról (mint több ponton közös irodalmi kultúráról) szólnak, hanem az osztrák írók a magyar irodalmi közvélemény szemében mint külföld jelennek meg.

Az *Egy polgár vallomásaiban* Márai lipcsei tartózkodásának irodalmi élményeiről szólva írja, hogy az ekkoriban megismert „költők közül egy-kettőnek maradt csak meg neve, s talán csak Werfel és Kafka műve élte túl a kortársi divatot és ítéletet. [...] Kafka nem volt német. Nem volt cseh sem.”²⁷ Márai tehát egyfelől nem tesz különbséget osztrák hagyomány és német ha-

gyomány között, míg másfelől nem jut eszébe, hogy Kafkát, akárcsak tagadólag is, osztráknak nevezze. „[B]écsi író”-nak nevezi Hofmannsthalt és Musilt a *Kassai őrvjázatban*.²⁸

Elgondolkodtatóak ebből a szempontból azok a kései reflexiói, amelyek egybeesnek a Monarchia-irodalomnak mint tudományos paradigmának a kezdeteivel. E helyeken elismeri a sajátos osztrák tradíció létét, de nem helyezi azt összbirodalmi kontextusba. 1973-ból származó naplóbejegyzésében például így ír erről:

És az osztrákok – a két világháború között és azután – mit adtak a világirodalomnak, miféle többletet? Georg Trakl nemes költő volt, lírájának olyan lomb-színe van, mint a Wienerwaldnak ősszel. Hoffmansthal műve a *fin de siècle* alkonyati borzongását idézi fel az olvasóban, Schnitzler gyöngéd érzelmessége ma is vonzó. [...] Karl Kraus, a német nyelv egyik nagymestere, Don Quijote-szerű fantom maradt a külföld tudatában. [...] Megszólt egy nagy osztrák író, Musil – egykönyvű író maradt, de a „Mann ohne Eigenschaften” az újabb kori osztrák irodalom maradandó értéke.²⁹

Továbbá Márai az osztrák irodalmat a politikai függetlenség példajaként állítja be egy 1976-os naplójegyzetében, nem véve tudomást arról, hogy Grillparzer számos szállal kötődik a Habsburg-politika egyik alapjául szolgáló eszméhez, az összbirodalmi gondolathoz, és hogy a két világháború közötti Monarchia-irodalom sem volt mentes a korabeli politikai irányzatokkal való polémiától:

Az osztrák írók semmilyen korszakban nem voltak „angazáltak”. A közönség nem várt tőlük ilyen magatartást, igen, gyanakodva szemlélte, ha valaki megkísérelt ilyesmit. Grillparzer, mint Nestroy vagy Schnitzler, Musil, Trakl, Hoffmansthal... egyik sem volt a politika csahosa. [...] Az osztrák tájak és városok távlatából visszadereng a „politikamentes irodalom és művészet” fényessége.³⁰

Márai az értelmet helyezi szembe a huszadik század első felének irracionális ideológiáival. Amint Szegedy-Maszák Mihály fogalmaz, Márai „[a]zt állította, hogy csakis addig lehetünk európaiak, »amíg szövegezők és magyarázók, kifejezők és megértők« vagyunk”.³¹ A kiemelt idézet éppen Márai racionalizmusára mutat rá: ennyiben a *Szindbád hazamegy* nemcsak megidézi a szürrealizmust, de bizonyos mértékben le is számol a világ érzelmi-irracionális leképezhetőségének lehetőségével.

E pánracionalizmusnak megvannak a maga korlátai a Monarchia-örökség feldolgozását illetően. Tanulságos lehet e tekintetben a *Kassai őrvjázat* vonatkozó helyét figyelembe venni, amely így hangzik:

A gyermekkor alapérzéseit is áthatotta a feszélyezett szorongás, hogy „valami nincs rendben” – mely béke volt, Ferencz József délután habos kávét ivott Schratt Katalinnal a a schönbrunni Glorietten-Gasse kis palotájában, a férfiak reggel bajuszkötővel állottak a tükör előtt, s valahol mindig Lehár-zenét játszottak. Később, amerikai mozgóképeken viszont láttam ezt a kort, valószínűleg élethűbben, mint az igazi volt, s e mozgóképek mindig úgy hatottak reám, mint a sörreklámok; ez volt a béke, a keringő, a csapolt sör, a katonazenekar, a tamburmajom, a tökéletes rejtettség korszaka. A valóságban a teljes válság korszaka volt ez. Mindenki érezte, hogy „valami nincs rendben”, de erről hazafiatlanság volt beszélni. Jobb társaságban mindenki szocialistának számított, aki kételkedni mert a Lehár-zene hangjaira halódó társadalmi rend örök érvényében. Egy bécsi író, Hofmannsthal után az egyetlen talán, aki megérdemli ezt a nevet, Robert Musil regényt írt e büntudatos várakozásról, mely közvetlenül a háború előtti évtizedben áthatotta a Monarchia minden tudatos és tudatlan lelkét.³²

Márai értelemmel (az egzisztenciális azonosság problémáját felfüggesztve) közelít a Monarchia utolsó éveire. Gondolatmenete jól példázza a dolgokat szétszálazó elme tanácstalanságát, szempontok és perspektívák keveredését. Márai reflexiója a bukás, a pusztulás megértése körül forog. 1943-ban (amikor a *Kassai őrvár*ot írja) nem tudja eldönteni, vajon a történelem melyik reprezentációját fogadja el hitelesnek, melyikre építse fel a téziséket. A személyes, megélt történelem a szorongást közvetítette, amely korrespondált a „valóságban” létező teljes válsággal. Azonban a szorongást kiváltó kor kivetítése (az ironia által kétségkívül árnyalt) klisékben történik meg: császár, Lehár, *Kapuziner*. Ugyanakkor, másfelől, emlékeit szembesíti a kor filmszerűen valódi képi reprezentációjával, amely egyszerre volt reklámszerű (azaz egy életformát idealizált egy bizonyos szimbólumának a népszerűsítése érdekében), és mégis élethűbb, mint az „igazi”. Harmadsorban pedig az irodalmi reprezentáción keresztül ismeri meg Márai a kort. Amikor azonban Márai rátér arra a kérdésre, hogy mit *jelentettek* az utolsó békeévek, „mi volt e szorongás igazi értelme, mi volt a »valami-nincs-rendben« alapérzésének tartalma”,³³ akkor eltér a Monarchia tárgyától több szempontból is. Egyrészt a bukás fogalmához már nem a Monarchia felbomlását, hanem a veszített világháborút és az azt követő forradalmakat társítja, mondván, „[a] bukott hadvezérek emlékiratokat írtak, éppen úgy, mint a bukott szocialisták”,³⁴ másrészt a klasszikus modernitás össz-európai leáldozása felé tereli a gondolatmenetet:

Az irodalom megtelt kétségbeesett, gyermekes és görcsös kísérletezőkkel, a kávéházakban, a vékony folyóiratokban és a színpadokon nyelvét öltögette az epileptikus, rángógörcsös kétségbeesés, amely már nem is magyarázni akart, csak dadogni és visongani, mint a gyermek, amikor toporzékol. Volt „dada” és „expresszionizmus”, volt „kubizmus” és „szürrealizmus”.³⁵

Ennek megfelelően Márai regényeinek szövegvilága is diszkurzív, retorikus világ: nem a szimbólumok nyelvén szól a veszteségeiről. Márai Monarchia-világa két művében nyilvánul meg a legegységelműbben. Az egyik az *Egy polgár vallomásai*, a másik pedig *A gyertyák csonkig égnek*.

Az *Egy polgár vallomásai* első kötetének szerkezetét is a Habsburg-idő szervezi, vagy legalábbis lenyomatot hagy rajta. Az első és a második kötet közötti választóvonalat a világháború kitörése és a birodalom összeomlása jelenti.³⁶ A magyar Monarchia-irodalom egyik nagy kérdése az, hogy miképpen foglalhatná egységes keretbe a Birodalom és a történelmi Magyarország felbomlásának két traumáját. Márai is inkább csak jelez az első kötetet lezáró uzsonna csehovi jelenetében: az asztalon fekvő növények, élelmiszerek nemzeti színeivel, és Kossuth nevének említésével idézi fel az összeomló birodalom történeti ellenpontját, a nemzeti függetlenségi gondolatot.

A Monarchia végének kezdetére vonatkozó kérdésre eszerint Márai határozott választ adott. Ez nem jellemző a magyar Monarchia-irodalomban. Aligha lehetséges pontos dátumot megnevezni válaszként arra a kérdésre, hogy az irodalmi művek szerzői számára mikor szűnt meg, omlott össze a Monarchia. A válaszok 1867-től 1918-ig terjedhetnek. Vannak, akiknek számára a kiegyezés hazugságában létrejött Monarchia kezdettől halálos beteg volt. Továbbá 1889-től 1916-ig egymás után szálltak sírba – Ferenc József kivételével drámai körülmények között – a birodalmat szimbolizáló személyek, Rudolf, Erzsébet, Ferenc Ferdinánd és Ferenc József. Jóllehet jelen időszemléletünk néha hajlamos ezeket az éveket nagyvonalú átalányban a Monarchia „végnapjai” közé számolni, ám mégis huszonzét évről, legalább egy emberöltőnyi időről van szó: az, hogy az egyes írók melyik eseményben látták meg a Monarchia felbomlásának előjelét, a személyes élettörténet (életkor) „esetlegességétől” is függött. A „természet”, tudvalevőleg, nem kedveli az ugrásokat, a gondolkodás azonban csak a kritériumok, jegyek, attribútumok megléte vagy hiánya közötti szakadék segítségével tudja megragadni a változás fogalmát. Mi sem természetesebb tehát, hogy a Monarchia „bukásának” folyamatában is a „még igen” és a „már nem” közötti kritikus pontot igyekeztek fellelni e nagy történelmi változás krónikásai. Márai az első világháború kitöréséhez társítja a Monarchia végét. A szimbólumot az *Egy polgár vallomásai* első kötetének legvégén formálta meg, míg a *Kassai őrjárat* ki is fejti a motívumot:

...a tornácra ültünk délután, a közeli vendéglőből felszűrődő Péter-Pál-napi jünialis cigányzenéjét hallgattuk, a kék nyári eget és a fenyvesek sötétzöldjét néztük, mikor egy poros csizmás megyei huszár jelentette – mint kengyelfutó a vészírt –, hogy megölték Ferenc Ferdinándot és Chotek Zsófiát. [...] [P]ercnyi pontossággal tudtuk meg a hegytetőn azon a júniusi délutánon, hogy valaminek vége van, egy életforma összeomlott.³⁷

A *gyertyák csonkig égnek* világa ridegen, időtlenül őrzi az abszolút értéként tételezett múltat. A k. u. k. hadsereg Márainál nem a fantasztikum, még kevésbé a „despotia” szimbóluma, hanem a felvilágosodás kori értelemben vett rendé:

Jó nemzedék volt, kissé magános fajta, nem tudtak szerencsésen vegyülni a világgal, büszkék voltak, de hittek valamiben: a becsületben, a férfierényekben, a hallgatásban, a magányban és az adott szóban, a nőkben is. S mikor csalódtak, elhallgattak.³⁸

A főhős, Henrik „[s]zerette a gyertyavilágítást, mindent szeretett, ami a múltra, a nemesebb életformákra, a letűnt időkre emlékeztette”.³⁹ A regény cselekményideje, ha nem is valószerűtlenül, de a valószerűség határáig kitolva a két öregember találkozásának idejét, a második világháború kezdetére tehető. Márai Monarchia-értelmezésének kulcsa ez a szembenállás és szembesítés a húszas-harmincas évek aggasztó politikai fordulataival és fejleményeivel. Amint Szegedy-Maszák Mihály utal rá, a *Válás Budán* (1935) egyik főhőse, Kómíves Kristóf „[a] Monarchia bukásával, a polgári életmód elévülésével magyarázza a politikai szélsőségek megjelenését”.⁴⁰ Fried István is azon az állásponton van, hogy Márainál a hanyatlás víziója az egész nyugati civilizációra kivetül. Amint írja, Márainál a Habsburg-mitosz részben „egy olyan típusú »Nyugat alkonya«-tézis változatával szolgál, amely a polgári-humanista értékek szétfoszlását demonstrálja”.⁴¹ Ebben az értelemben érthető az az irodalmi eszközökkel alig „megemelt” erkölcsstanító jelleg, ami *A gyertyák csonkig égnek* ismert bekezdéseit áthatja az egykori Monarchiáról.⁴²

A gyertyák... párbeszédeiben e XIX. századi éthosz jegyében kételyek nélküli ráhagyatkozás mutatkozik meg a szavak „igazi” értelmére („eldobtad a zászlót, mint ezt régen mondták, mikor még hittek az emberek a szavak igazi értelmében”⁴³), és nem mutat jel arra, hogy a szerző távolságot kíván tartani hőseitől e tekintetben.⁴⁴ Mégis, didaktikus és retorikus jellege ellenére *A gyertyák csonkig égnek* az egyik legszebb Márai-regény. Eszközeinek minden takarékosága mellett is képes sorsokat, sorsfordító helyzeteket: elszakadást, várakozást és egymásra találást – egyszerűen éppen azt, ami egyedül fontos az életben – hitelesen és nemritkán megrendítően ábrázolni. Márai ebben a regényében volt képes a leginkább eleget tenni annak az eszménynek, amelyet a kitüntetett pillanatok ábrázolásáról Stefan Zweig megfogalmazott a *Stuart Máriában*: „Az élet-történetben csak a feszült, a döntő pillanatok számítanak, ezért csak bennük és belőlük árad ki annak igaz értelme.”⁴⁵ Ez a művészi erő jogosíthat fel bennünket arra, hogy a két öregember, Henrik és Konrád, a két egykori k. u. k. tiszt beszélgetésének tanító és nosztalgikus kliséken túli jelentését felfejtsük. Konrád beszél:

– Bécs – mondja. – Tudod, ez volt számomra a hangvilla a világban. Kimondani ezt a szót – Bécs –, annyi volt, mint megszólaltatni egy hangvillát, s aztán figyelni, mit hall eb-

ből a hangból a másik, akivel éppen beszéltem. Így vizsgáztattam az embereket. Aki nem tudott felelni, nem volt az én emberem. Mert Bécs nemcsak város volt, hanem egy hang, amelyet vagy hall az ember lelkében, örökké, vagy nem. Ez volt a legszebb életemben. Szegény voltam, de nem voltam egyedül, mert volt egy barátom, s Bécs is olyan volt, mint egy barát. Mindig hallottam a hangját, a trópuson, mikor esett az eső.⁴⁶

E Monarchia-siratót éppen az mondja el kettejük közül, aki elhagyta a zászlót, akinek a számára megszűnt ez a világ. Márai azt sugallja, hogy nincs kiút a hagyományból: ugyanúgy köti azt, aki a tudatos életdöntések terén megtagadta, mint azt, aki őrzi mint szent tűzhelyet. A nyelv közös marad: a Márai-regények Monarchia-élményéhez hozzátartozik, hogy e kijelentések a regénybeli beszélgetők között, akár a *Gyertyák...*-ban, akár a *Válás...*-ban a regény fiktív terének logikáját tekintve németül folynak.

Konrádnak e vizsgálótató magatartása, amelyre a monológban utalás történik, Bécsnek mint szimbólumnak nem annyira a párbeszédre felhívó jellegét emeli ki, hanem inkább szektásságra, a beavatottak egymást keresésére emlékeztet. Jellemzően a titka e közösségnek nyelven túli, amelyet itt a regénybeli beszélő a megzendülő hangvilla metaforájával emel ki.

Márai azonban nem csupán azt ábrázolja, hogy Henrik és Konrád Monarchiája között nincsen ismeretelméleti különbség. Amint azt például Kantnak a jobbkezes és balkezes kesztyű összehasonlításáról szóló fejtegetései mutatják (*Prolegomena*), a megismerés nemritkán olyan diszkurzívan nem megragadható ideális különbségek problémájával találja szembe magát, mint például a tükrözés.⁴⁷ A Henrik és Konrád között fennálló minden életeményazonossága mellett a tükröződésben látszó különbségre a két hasonlóan kemény hangzású, német név mássalhangzó-sorrendje irányíthatja rá a figyelmet: h-nr-k és k-nr-d.

A két azonos tárgyi elemekből (uralkodóból, hadseregből és így tovább) álló világkép ideális különbségét a Konrád életében lappangó, majd fokozatosan eluralkodó irracionális jelenti. A *gyertyák csonkig égnek* egy Monarchia-irodalomban járatlan olvasó számára elsősorban két öregember féltékenységi drámája. Henrik korán meghalt feleségét, aki a cselekményben egy falról hiányzó kép alakjában jelenik meg, Konrád, mint egy új *Kreutzer-szonátában*, a Márai által elutasított irracionális eszközeivel: zenével, érzelmességgel, szagos-buja legénylakással hódította el. Ezt a Konrád életében fokozatosan felszínre jövő irracionálitást szimbolizálja a Monarchia utáni élettörténet legfontosabb és egyben leginkább rettenetes élménye: a szolgálat a trópusokon az angol hadsereg kötelékében. A k. u. k. hadsereg (és rajta keresztül az egész Monarchia) racionális rendje a maláj apokalipszisben tükröződik.

Ezért van az, hogy „Márai Sándor egész cikksorozatban gyászolta Bécsét, amikor az Anschluss a harmadik birodalom egyik városává alacsonyította”.⁴⁸ A rend belső elve nélkül a szimbólum helyén a klisé marad, a „barokk Balkán,

leöntve Strauss-keringővel, jólét-illúzióval, egy elmúlt civilizáció kissé már avas tejszínhabjával”.⁴⁹

Ez a felismerés más színben tünteti fel Márai idilli Monarchia-leírásait, e művében is, más írásaiban is. *A gyertyák csonkig égnek* egymásban tükröződő kettős példázata azt mondja ki, hogy a Monarchia önmagában sem nem rend, sem nem káosz: a rendet a nyugati ember fegyelmezett értelme viszi a dolgokba. Ezt az értelmet védelmezte Márai körömszakadtáig, és pesszimizmusa abból táplálkozott, hogy ennek sikeréhez egyre kevesebb reményt fűzött.

1 MÁRAI Sándor, *Napló 1968–1975*, Bp., Akadémiai–Helikon, 1976, 154–155. (Márai Sándor művei)

2 PÁL József, *Az élő Monarchia. Az irodalmi Közép-Európa múltjáról és jövőjéről egy Vajdakönyv kapcsán* = FRIED István (szerk.), *Osztrák-magyar modernség a boldog(?) békeidőben*, Szeged, SZTE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2001, 119.

3 KENDE Péter, *Mi maradt Közép-Európa Habsburg-világából?*, Limes 11, (1999/3–4.), 8.

4 Vö. például Dr. Christoph PAN, *Déltirol-autonómia – sikermódel?* = BENYÁK Mária (szerk.), *Az Európai Unió és az etnikai kisebbségek*, Bécs, Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége, 2004, 45–52.

5 KENDE Péter, i. m., 15.

6 MÁRAI Sándor, *Az igazi*, Bp., Révai, 1941, 8–9. (Márai Sándor munkái)

7 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, Bp., Akadémiai, 1991, 80. (Kortársaink. Sorozatszerk. JUHÁSZ Béla és RÓNAY László.)

8 MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomása I–II.*, Bp., Akadémiai–Helikon, 1990, 196. (Márai Sándor művei). Vö. RÓNAY László, *Márai Sándor*, Bp., Korona, 1998, 66.

9 MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomása I–II.*, 191.

10 Uo., 176.

11 Uo., 192.

12 MÁRAI Sándor, *Kassai őrzárát*, [Bp.], Helikon, 1999, 48–49. Márai kassai éthoszához vö. FRIED István, *Márai Sándor titkai nyomában*, Salgótarján, Mikszáth Kiadó, 1993, 75. skk. E felfogásnak a magyar Monarchia-irodalomban fellelhető esetleges folytatását keresve utal-

hatunk arra, hogy a „végvári” polgári kultúra és a „végvár” mint rejtett kulcsfogalom Balassa Péter Ottlik-értelmezésében – BALASSA Péter, „...Az végeknél...” (Kommentár Ottlikhoz avagy a műelemzés bukása) = UŐ, *A színeváltozás*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 253–292. – is felbukkan, és az utalás ennek a Márai-helynek a tükrében hangsúlyosan felveti az *Iskolának* a magyar antemurale-tradícióhoz való kapcsolhatóságát mint annak kései, szublimált, megújított változata.

13 MÁRAI Sándor, *Kassai őrzárát*, 49.

14 MÁRAI Sándor, *Füves könyv*, Bp., Akadémiai–Helikon, 1991, 69. (Márai Sándor művei)

15 FRIED István, „...Az eredetiség alkotás.” (Nemzetképek, nemzet-torzképek Kelet-Közép-Európában) = UŐ (szerk.), *Osztrák-magyar modernség a boldog(?) békeidőben*, Szeged, SZTE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2001, 31.

16 MÁRAI Sándor, *Illet és nemzedék*, Bp., Révai, 1946, 89. (Márai Sándor munkái)

17 MÁRAI Sándor, *Napló 1958–1967*, Bp., Akadémiai–Helikon, 1977, 296. (Márai Sándor művei)

18 Márairól és Krúdyról legutóbb: ZALÁNYI Kinga, *Márai Krúdy-élménye*, Palócföld, 2004/4, 444–449.

19 FRIED István, *Márai Sándor Bécs-jelképe* = UŐ, „...egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba” (Tanulmányok az ismeretlen Márai Sándorról), Bp., Enciklopédia Kiadó, 1998, 50.

20 LŐRINCZY Huba, *Búcsú egy kultúrától. Márai Sándor: A Garrenek műve*, Szombathely, (Bár társadalomtudományi és művészeti folyóirat), 1998, 89.

- 21 MÁRAI Sándor, *Szindbád hazamegy*, Bp., Akadémiai–Helikon, 1992, 9. (Márai Sándor művei)
- 22 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza*, Pozsony, Kalligram, 1994, 32. (Tegnap és ma. Sorozatszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály)
- 23 FRIED István, *Márai Sándor Bécs-jelképe*, 51.
- 24 FRIED István, *Egy közép-európai író-sors (Márai Sándor és a ma Európája)*, Palócföld, 2004/1–2, 4.
- 25 Roth *A császár mellszobra* című művét idézi: FRIED István, *Előszó = Uő* (szerk.), *Osztrák-magyar modernség a boldog(?) békeidőben*, 3.
- 26 FRIED István, *Österreichisch-ungarische Kontakte in der modernen Literatur um die Jahrhundertwende = Zeit des Aufbruchs*. Budapest und Wien zwischen Historismus und Avantgarde. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien in Zusammenarbeit mit dem Collegium Hungaricum, Milano, Skira, 2003, 251–257.
- 27 MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomásai I–II.*, 203.
- 28 MÁRAI Sándor, *Kassai őrjárat*, 40.
- 29 MÁRAI Sándor, *Napló 1968–1975*, 149–150.
- 30 MÁRAI Sándor, *Illet és nemzedék*, 22.
- 31 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, 19.
- 32 MÁRAI Sándor, *Kassai őrjárat*, 40.
- 33 Uo., 41.
- 34 Uo.
- 35 Uo.
- 36 MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomásai I–II.*, 186.
- 37 MÁRAI Sándor, *Kassai őrjárat*, 62.
- 38 MÁRAI Sándor, *A gyertyák csonkig égnek*, Bp., Akadémiai–Helikon, 1990, 41. (Márai Sándor művei)
- 39 Uo., 89.
- 40 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, 25.
- 41 FRIED István, *Márai Sándor Bécs-jelképe*, 47.
- 42 MÁRAI Sándor, *A gyertyák csonkig égnek*, 34–35.
- 43 Uo., 112.
- 44 Uo., 55.
- 45 Stefan ZWEIG, *Stuart Mária*, Bp., Rózsavölgyi és Társa, é. n., 12. Ford. Dr. KELEN Ferenc és HORVÁTH Zoltán.
- 46 MÁRAI Sándor, *A gyertyák csonkig égnek*, 51–52.
- 47 A problémát más szempontból érinti, és más konklúzióra jut FRIED István, *Márai Sándor Bécs-élménye = Uő* (szerk.), *Magyarok Bécsben – Bécsről (Tanulmányok az osztrák-magyar művelődési kapcsolatok köréből)*, Szeged, JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 1993, 166. Márai Monarchia-élményéhez vö. még: FRIED István, *Két gyermekkor a Monarchiában (Miroslav Krleža és Márai Sándor Monarchia-élménye) = Uő* (szerk.), *A Monarchia a századfordulón (Monarchia-irodalmak és irodalmak a Monarchiáról)*, Szeged, JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 1991, 39–46.
- 48 FRIED István, *Előszó = Uő* (szerk.), *Lélektől lélekig (Osztrák-magyar-közép-európai összefüggések)*, Szeged, JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2000, 4.
- 49 Idézi: FRIED István, *Előszó = Uő* (szerk.), *(B)irodalmi álmok – (B)irodalmi valóság (A Monarchia irodalmairól, művészetéről)*, Szeged, JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke–Tiszatáj Alapítvány, 1998, 4–5.